

Tetyana Kosmeda

Department of Romance Languages and World Literature

Vasyl' Stus Donetsk National University

Vinnytsia, Ukraine

tkosmeda@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8912-2888>

Фальсифікація мовного образу України та презентація українізмів у тлумачних словниках російської мови кінця XX – поч. XXI століття

Анотація. У статті схарактеризовано проблему протидії російської і української ідеології як опозиції *свій – чужий*, що виявляється в діяльності російських лексикографів кінця XX – поч. XXI ст. Ідеться про фрагмент російської мовної картини світу, що відображає стосунки Росії з Україною, фіксує мовний образ України, що здійснюється на прикладі аналізу значення лексичних одиниць з оногою рос. *украин-* та з урахуванням запозичень з української мови в російську: лексеми-варваризми (українські слова презентовані російською графікою) та варіанти лексико-семантичних кальок. Простежимо маніпулятивні технології в моделюванні вербалізаторів категорії оцінки – негативної семантики й прагматики (іронії, сарказму, зневаги, насмішки, глузування тощо), відповідної ідеологічної мовної гри, що презентовано і в структурі лексичного значення на рівні актуалізованих сем, і особливо в ілюстративному матеріалі, де розкривається аксіологічно маркований, переважно викривлений смисл. Унаслідок запозичення відбувається, зокрема, і (1) полярна зміна оцінного значення, що міститься в українському слові, а також (2) мовна експансія: штучне спрямування уваги суспільства на негативне сприйняття українізмів, усього того, що пов'язане з Україною з метою вироблення в росіян певного суспільного ідеологічно-психологічного комплексу, що презентує шкалу соціальних цінностей російського мовного колективу, відповідну шкалу оцінки носіїв російської мови: ненависть до України та українців, зверхнє, зневажливе ставлення до них, тобто відповідне різко нега-

тивне моральне й етико-естетичне їх сприйняття. Простежуємо вияв «сірої» і «чорної» пропаганди.

Ключові слова: запозичення-українізми; категорія оцінки; негативна семантика і прагматика; мовний образ України; тлумачні словники; маніпулятивні технології псевдотлумачення.

Falsification of the Linguistic Image of Ukraine and Presentation of Ukrainianisms in Explanatory Dictionaries of the Russian Language: The End of the 20th and the Beginning of the 21st century

Abstract. The article characterizes the issue of countering Russian and Ukrainian ideologies as the “friend or foe” dichotomy, manifested in the activities of Russian lexicographers at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. It addresses a fragment of the Russian linguistic worldview that reflects the relationship between Russia and Ukraine, capturing the linguistic image of Ukraine through an analysis of the meanings of lexical units with the prefix Russian “украин-” and considering borrowings from Ukrainian into Russian: lexical barbarisms (Ukrainian words presented in Russian script) and variants of lexical-semantic calques. The article traces manipulative technologies in modeling evaluative verbalizers – negative semantics and pragmatics (irony, sarcasm, contempt, mockery, etc.), corresponding to ideological language games, which are represented both in the structure of lexical meaning at the level of actualized semantic fields and, especially, in the discursive space of illustrative material, where an axiologically marked, predominantly distorted meaning is revealed. As a result of borrowing, there occurs (1) a polar shift in the evaluative meaning contained in the Ukrainian word, and (2) linguistic expansion: an artificial focus on negative perceptions of Ukrainianisms and everything related to Ukraine, aimed at creating a specific ideological-psychological complex among Russians that presents a scale of social values of the Russian linguistic community and a corresponding scale of evaluation for Russian speakers – hatred towards Ukraine and Ukrainians, a superior, contemptuous attitude towards them, i.e., a sharply negative moral and ethical perception of them. The manifestation of “gray” and “black” propaganda is examined.

Keywords: borrowings-Ukrainisms; category of evaluation; negative semantics and pragmatics; linguistic image of Ukraine; explanatory dictionaries; manipulative technologies of pseudo-interpretation.

Слово традиційно вважають «сигналом наших сигналів», безпосереднім відображенням дійсності. Слово повинно правдиво об'єктивувати й відображати дійсність. Йому виявляється «велике довір'я». Слово, що неправдиво відображає дійсність, може викривити, спотворити, наші стосунки з дійсністю, сприйняття її (Білодід, 1972, 100)

1. Вступ

Вільгельм фон Гумбольдт (Гумбольдт, 1984) й Олександр Потебня (Потебня, 1993) сформулювали постулат про те, що в нерозривній єдності, яку утворюють мова й мислення, визначальна роль належить мові. Вона є органом, що впливає на когнітивну діяльність людини, моделює її свідомість. Положення Гумбольдта й Потебні про мову як чинник, що зумовлює характер людського мислення, пізнавальної діяльності та світогляду, набули подальшого розвитку, стали методологійними, тобто тими, якими мовознавці безпосередньо керуються, а наукові студії, що базуються на цьому положенні, залишаються вельми актуальними.

Крім інформативної, мовна система, як відомо, має також прагматичну підсистему, призначену для впливу на людську психіку й для регулювання поведінкою адресата. Прагматичні підсистеми апелюють безпосередньо до емоційно-вольової сфери психіки мовця, а через неї і до його інтелекту, бачення, сприйняття та розуміння світу, тому такого великого значення приділяють ідеологи джерелам тлумачення лексичного значення слів, адже словом можна маніпулювати, приписувати йому значення, яке вигідне насамперед пропагандистам та ідеологам тоталітарної держави. Лео Вейсгербер слушно вважав мову «первинною дійсністю» (Вайсгербер, 2004). Загальновідомо, що людина пізнає не об'єктивну дійсність, що існує поза й незалежно від неї, а ту мовну реальність, носієм якої вона є, яку для неї часто створюють маніпулятори. Кожен народ, що загальновідомо, має специфічну картину світу, характер якої визначається його мовою. Відповідно, і російський народ сприймає світ крізь призму своєї мови, тих тлумачень слів, які пропонують їм фахівці, маніпулюючи їхньою свідомістю. Тому аналіз способів тлумачення слів у новітніх словниках є важливим для усвідомлення того, якою є мовна картина світу носія тієї чи тієї мови, як вона видозмінюється, чим мотивовані відповідні вербальні оцінки, про що пише й польський лінгвіст Влодзимеж Височанський, аналізуючи неологізми польської мови, і зауважуючи, що вони віддзеркалюють довкілля (Wysoczański, 2022). Водночас Пьотр Земшал вивчає особливості вербалізації українськості в сучасному російському ідеологічному та політичному дискурсі, указуючи на своєрідність моделювання ворожого ставлення до України, відповідної негативної її оцінки (Zemsał, 2023) Зазначене можна простежити, зокрема, і через

специфіку тлумачення нових слів-запозичень російської мови та відповідних значень, що інтерпретують «чужу» для росіян (українську) дійсність. Категорія запозичення розглядається в лінгвофілософії як категорія унікального, що базується на дихотомії *свій – чужий*.

Засновник прагматичного напрямку філософії мови Чарльз Морріс (див. про це: Шинкарук, 2002) зводить практичну цінність мовних знаків до чотирьох функцій: (1) інформувати, (2) оцінювати, (3) викликати відповідні зворотні реакції, (4) систематизувати й організовувати. Ці функції виконує й текст тлумачних словників, зокрема й щодо інтерпретації слів-запозичень. Інформативність мовних знаків спонукає того, хто одержує інформацію, відповідно сприймати певні поняття, факти, реалії, явища саме так, як бажає той, хто їх інтерпретує. Оцінювання мовних знаків спостерігається тоді, коли їх використовують, щоб викликати певне ставлення до розглядуваних предметів, об'єктів, потреб тощо. Цілком очевидно, що в прагматичних функціях мовні знаки можуть і не передавати справжнього стану буття, що, відповідно, відбивається на світогляді людей, яких про щось інформують, моделюючи тлумачення з певною суспільно-політичною, ідеологічною або морально-етичною настановою, фальсифікуючи їх значення, актуалізуючи психологічний тиск на них (див. про це: Космеда, 2000).

У дослідженні ставимо за мету схарактеризувати своєрідність моделювання образу України крізь призму тлумачення українізмів російської мови з огляду на актуалізацію зазначених функцій щодо викривлення мовної свідомості росіян у сприйнятті України, підготовка їх до війни з Україною, зокрема й до повномасштабного вторгнення, представивши Україну як залятого ворога. Здійснюємо спробу показати, що на шкалі соціальної оцінки полюси *«росіянин, російська дійсність»* і *«українець, українська дійсність»* максимально протиставлені й презентують полярні оцінки. Однак «брехати можуть лише люди, але жодним чином не слова» (Болинджер, 1987, с. 28); «брехня не просто вдосконалюється – вона стає об'єктом докладання людської винахідливості. Ми вдосконалюємо брехню за допомогою синтаксису. Ми винаходимо її в лексиці...» (Болинджер, 1987, с. 34). Отже, новизна цієї статті полягає в розгляді аксіологічно маркованих значень, презентованих у російських тлумачних словниках з урахуванням прагматичних смислів, що представлені імпліцитно й експліцитно; з'ясуванні прийомів маніпуляції мовною свідомістю через видозміну мовної кар-

тини світу, актуалізацію гри з тлумаченням значення, моделювання відповідних маніпуляцій. Матеріалом для аналізу обрано словник-довідник мови російської преси й літератури 90-х років ХХ ст. у трьох томах *Новые слова и значения* (Буцева, 2009; Буцева, 2014а; Буцева, 2014б), а також *короткий довідник найбільш уживаної лексики російської мови*, що презентує так званий новояз (Руденя, 2019).

2. Виклад основного матеріалу. Своєрідність тлумачення лексем з основою *рос. украин-* у словнику нових слів і значень російської мови

У тлумачному словнику нових слів і значень російської мови презентовано лексему *рос. АНТИСЛОВО* з прозорою внутрішньою формою, порівн.: «Певне слово, що є для когось неприйнятним через інше світобачення, те, яке сприймається як соціальне зло» (тут і далі переклад автор. – Т. К.) (Буцева, 2009, с. 87). Щоправда, у словниковій статті зазначається, що йдеться «про матюки, церковні та ін. слова» (Буцева, 2009, с. 87). Однак насправді, як буде продемонстровано, зазначене стосується і слів, що вербалізують реалії, певні поняття українського буття і запозичені російською лексичною системою з української мови. Як видається, українізми також набувають статусу антислів. Зокрема, у розглядуваному словнику вміщено слово *рос. АНТИУКРАИНСКИЙ*, що презентує три лексико-семантичні варіанти цієї лексеми (далі – ЛСВ), порівн.: (1) ‘такий, що виражає негативне ставлення до політики, яку проводить Україна, дії її уряду’. Водночас наведено відповідний ілюстративний матеріал, що демонструє вектор сприйняття цього поняття: показано, що антиукраїнські настрої, власне, характерні для населення Росії: *рос. В некоторых социальных группах начали нарастать антиукраинские настроения...; ...идет разжигание антиукраинских настроений...; ...это решение будет использовано РДК для нагнетания антиукраинских настроений в Крыму...;* (2) ‘скерований проти політики, яку проводить Україна; дії уряду України’. Ілюстративний матеріал: *рос. ...началась антиукраинская кампания...; ...указ об антиукраинской деятельности...; ...разжигания антиукраинских акций...;* (3) ‘налаштований проти цієї країни, її політики, проти її громадян’. Контексти вживання:

рос. *Часть депутатов назвала закон недостаточно жестким по отношению к антиукраинским силам, а функции представителя президента – призрачными...; Но ведь аскеры партии «Адалет» появились в ответ на казаков, которых в свое время – для усмирения непокорных – завез на полуостров пророссийский, антиукраинский президент Крыма Юрий Мешков...* (Буцева, 2009, с. 90).

Як бачимо, синонімними є лексеми рос. *пророссийский* і рос. *антиукраинский*, що в українському мовному просторі мають аксіологічно протилежні значення.

Ще більш показовим прикладом наявності відповідного ідеологічно-оцінного семантичного складника є словникова стаття, у якій тлумачиться прислівник рос. *АНТИУКРАИНСКИ*, тобто 'проти України, українців'. Важливим вважаємо доповнення, що актуалізує відповідну прагматику: «Про ідейний і психологічний настрій» (Буцева, 2009, с. 89). Ілюстративний матеріал: рос. *...пресса России настроена антиукраински...* (Буцева, 2009, с. 89). Фіксується твердження про наявність в Росії антиукраїнськи налаштованих сил, зокрема вказується на відповідний негативний ідейний і психологічний чинники сприйняття всього, що пов'язане з Україною. Лексема рос. *НОВОУКРАИНСКИЙ* багатозначна, укладачі виокремили чотири ЛСВ цього слова, порівн.: (1) 'той, що стосується періоду після виходу України зі складу СРСР (після 1991 р.); той, що з'явився в цей період, відновлений у цей період (про суспільний лад, приватні заклади, явища культури та ін.); той, хто працює в цей період (про громадських діячів, посадовців)'. Ілюстративні контексти: рос. *Важно было бы поддержать историческое самосознание великороссов на Украине и воспрепятствовать их ассимиляции в возводимую на скорую руку «украинскую нацию»...; ...новоукраинское общество – отмирающая Украина...*; (2) 'новий для української мови після розпаду СРСР; створений, написаний цією мовою, у цей період'. І знову в дискурсі тлумачної статті красномовне доповнення прагматичного характеру: «Про слова, інтонації» (Буцева, 2014а, с. 1178). Приклади вживання: рос. *...ощущая русский язык чужим, они, как правило, владеют им гораздо лучше обитателей Центральной и Восточной Украины, говорящих «по-русски» на государственном диалекте все том же узаконенном суржике, однако третирующую интонацию сознательно отчуждаемого языка лучше всего передает новоукраинское слово «савецький»...*; (3) 'той, що стосується нових українців; такий, який

складається з них'. Приклади слововживання: рос. *Государство – банкрот, а новоукраинские меценаты жадничают да еще и дают не тем и не так...*; В принципе Волков – типичный представитель «новоукраинской элиты», для которой законы не писаны...; (4) 'той, який складається з прихильників політичного руху «Нова Україна»: рос. *По мнению наблюдателей, в скором времени к уже существующему «руховскому» теневому кабинету добавится еще один – «новоукраинский»...* (Буцева, 2014а, с. 1178). Отже, у наведеному дискурсі словникових статей простежуємо вербалізацію ідеологічних смислів насамперед в ілюстративному матеріалі, де актуалізовані такі семи, як (1) 'нація, що зводиться на швидку руку', (2) 'треба відновити історичну самосвідомість великоросів на Україні', (3) 'Україна відмирає' та под. Звернімо увагу на вживання «політичного» прийменника *НА* замість *В*, що вербалізує псевдотезу: *Україна не держава, а територія* (див про це докл.: Космеда, 2020). *Українські меценати* – це 'жадібні й нетямущі люди'. Термін *новоукраїнська еліта* вжито в лапках для вербалізації концепту 'несправжність' із додаванням негативної характеристики, порівн.: рос. *типичный представитель «новоукраинской элиты», для которой законы не писаны*. Українська мова – це (1) 'державний діалект', (2) 'узаконений суржик', (3) 'мова, яку усвідомлено відкидають, тобто не справжня мова, а штучна'. Висміяно прагнення українських громадян уживати радянську лексику з актуалізацією прийому її варваризації – передавання російських слів українською графікою, як-от: замість *радянський* – *савецький*. Така тенденція була поширена після проголошення незалежності України для презентації негативного сприйняття советизмів (див. про це: Космеда, 2000). Крім того, усе, що пов'язане з Україною, презентує не лише відповідну ідеологічну оцінку, але й оцінку морально-етичну, психологічну, соціальну, що сприяє відповідному соціально-ідеологічно-психологічному налаштуванню мовців проти України. Яскравим зразком інтерпретації несприйняття всього, що пов'язане з Україною, є інтерпретація лексеми рос. *УКРАИНИЗАЦИЯ*. У межах словникової статті пропонується тлумачення складеного терміна рос. *украинизация (российской) экономики* з неприхованою негативною оцінкою і прагматикою зневаги, насмішки, порівн.: 'про негативні процеси в російській економіці після розпаду СРСР, подібні до інфляційних процесів в українській економіці'. Надано виразне маркування – *несхвально*. Приклади слововживання:

рос. Смена политики, отказ от более чем умеренного курса, проводимого нами в 1993 году..., будет означать «украинизацию» нашей экономики...; Вот термин «украинизация экономики» понятен всем без перевода. Так во всем мире называют тот упадок и деградацию промышленности и сельского хозяйства, которого достигли на Украине...; ...о возможности «украинизации» российской экономики, т. е. ее краха под грузом гиперинфляции...; ...рубль в результате украинизации российской экономики может вообще обесцениться... (Буцева, 2014б, с. 1154).

Актуалізовано смисли: (1) 'негативні процеси', (2) 'упадок', (3) 'деградація', (4) 'крах', (5) 'гіперінфляція', (6) 'знецінювання', що яскраво презентує негативний образ і моделює прозору пейоративну оцінку.

3. Варіанти запозичень: варваризація і калькування. «Сіра» пропаганда

Укладачі *російського словника нових значень і слів* презентують і варваризми – запозичення зі збереженням української зовнішньої оболонки, «одягненої» в російську графіку, порівн. словникову статтю, де презентовано форму множини й зафіксовано явище субстантивації, коли йдеться про Україну як державу з фіксацією графічних варіантів: рос. ЖЁВТО-БЛАКИТНЫЕ, ЖОВТО-БЛАКИТНЫЕ і ЖОВТО-БЛАКИТНЫЕ. Презентовано три ЛСВ: (1) 'про громадян України; про гравців української спортивної команди'; водночас наведено відповідні контексти: рос. Вместо общерусской идеи была развернута пропаганда национализма. Такую же позицию занимал Ивашко, а сейчас Кравчук и другие партаппаратчики, заключившие союз с жовто-блакитными...; «Десятка» «жовто-блакитных» забивает голы на любой вкус...; (2) 'про прихильників державної незалежності України'. Ілюстративний матеріал: рос. По мнению значительной части аналитиков, именно его кандидатура является наиболее приемлемой для Леонида Кучмы во втором туре, ибо позволяет повторить российский опыт 1996 г. с разделением общества на «красных» и «белых» (в украинском случае – «жовто-блакитных») и с голосованием за «плохое» и «еще более худшее»...; (3) жовто-блакитная – 'про Україну': рос. В Минске-2 Кравчук открыто заявил, что «жовто-блакитная» в раздумье: нужно ли ей СНГ?... (Буцева, 2009, с. 575). Як бачимо, у написанні номінації-перифрази «жовто-блакитная» як власної назви (Україна) ужито малу літе-

ру з метою вербалізувати почуття зневаги, що підсилено актуалізацією лапок. Рос. прикметник *жовто-блакитные* розглядається з актуалізацією компаративної конструкції. Зауважмо, що в наведеному висловлюванні припущено помилку у творенні форми найвищого ступеня порівняння прикметників російської мови: «*плохое*» и «*еще более худшее*», а потрібно *плохое* и *еще худшее*, або *плохое* и *еще более плохое*. Чому припущено цю помилку? Питання залишається без відповіді. Можливо, у цьому також моделювання негативу. Рос. висловлювання «*еще более худшее*» стосується *жовто-блакитних*, тобто українців-патріотів, рос. «*желто-голубых патриотов*. Продемонструємо й словникову статтю, що презентує форму однини наведеної вище лексеми з актуалізацією відповідних графічних її варіантів: рос. ЖЁВТО-БЛАКИТНЫЙ, ЖОВТО-БЛАКИТНЫЙ і ЖОВТО-БЛАКЫТНЫЙ. Простежуємо також три ЛСВ: (1) ‘пофарбований у жовтий і голубий кольори; часто як символ незалежної України; про пофарбований у такі кольори державний прапор Республіки Україна’. Приклади вживання: рос. *Забавно, что наибольшую активность в переходе под «жовто-блакитный прапор» проявили самые, казалось бы, идеологически выдержанные люди на флоте – особы...; ...Почему не реет гордый жовто-блакитный?...; (2) ‘такий, що стосується Республіки Україна; вироблений в Україні’. Контексти: рос. Толик – пример классического «беженца». Служба в жовто-блакитной армии его не привлекала, и он сбежал...; Нынешние «жевто-блакитные» «Запорожцы» (теперь это тоже «иномарки»)...; ...самостийное «жевто-блакитное» пиво...; принимают жевто-блакитное гражданство...; (3) ‘пов’язаний з українським націоналістичним рухом за державну незалежність України; такий, що підтримує цей рух’. Контексти: рос. Там, в «высоких сферах» заходятся в спорах, какой быть Украине – червоной, жовто-блакитной...; В итоге ярко-красный Донбасс проголосовал за коммунистов, «жовто-блакитная» Галиция – за националиста Чорновила... (Буцева, 2009, с. 576). Якщо лексема ЖЁВТО-БЛАКИТНЫЙ має три ЛСВ, то, здавалося б, її аналог – лексична калька – повинна мати стільки ж, однак слово рос. ЖЁЛТО-ГОЛУБОЙ презентоване одним ЛСВ з указівкою лише на наявність відтінку значення, що збігається з другим ЛСВ слова ЖЁЛТО-ГОЛУБОЙ, порівн.: ‘той, що стосується України; той, хто належить до прихильників державної незалежності України, підтримує її’, а також відтінок значення – ‘той, що є Україною’. Контексти-ілюстрації:*

рос. *К сведению для «желто-голубых» патриотов...; Желто-голубое ТВ заговорило о «массовых беспорядках»...; ...на одной из улиц «желто-голубые» порядки были встречены свистом...* (Буцева, 2009, с. 576). Отже, як бачимо, слова рос. ЖЁВТО-БЛАКИТНЫЙ і рос. ЖЁЛТО-ГОЛУБОЙ не є повними синонімами: запозичення-варваризм містить більший обсяг інформації. Хоч лексема, що подана у формі множини (рос. ЖЁЛТО-ГОЛУБЫЕ) трактується аналогічно до рос. ЖЁВТО-БЛАКИТНЫЕ (Буцева, 2009, с. 577). У наведених словникових статтях, включаючи ілюстративний матеріал, простежуємо наявність сем, що характеризують Україну з огляду на специфіку мовної свідомості росіян: найголовніший ворог для них – це ‘український націоналізм’, оскільки замість загальноросійської ідеї розгорнуто пропаганду націоналізму; лексема рос. «*жевто-блакитные*» презентується в лапках для вербалізації пейоративного значення. У наведених вище ілюстраціях змодельовано іронію: рос. *Почему не реет гордый жовто-блакитный?*. Армія жовто-блакитної держави також оцінюється негативно (порівн. фрази з актуалізованих вище фрагментів словникової статті /рос. *Служба в жовто-блакитной армии его не привлекала*/). Омовлено глузування над автомобільною продукцією України (рос. *Нынешние «жевто-блакитные» «Запорожцы» /теперь это тоже «иномарки»/*). До того ж наведений текст містить іронію, насміх, що актуалізована словами, узятими в лапки, як у цьому разі: рос. *Там, в «высоких сферах» заходятся в спорах...*. Лексема жовто-блакитний проектується на рос. *самостийное «жовто-блакитной» пиво*, де іронійність посилюється вживанням лексеми рос. *самостийный*, що повинна слугувати для номінації Української держави, а не алкогольних виробів. У прикладах часто повторюється негативно забарвлене, на думку укладачів словника, слово «націоналізм» у різних формах вербалізації, що було продемонстровано вище. Жовто-блакитні асоціюються з безладом, а жовто-блакитну владу, на думку росіян, засвистують (рос. *«жовто-блакитные» порядки были встречены свистом...*).

Синонімом до перифрази щодо хороніма Україна є не лише субстантивованій прикметник Жовто-блакитна, але й Самостійна. Рос. САМОСТИЙНАЯ належить до категорії власних назв, порівн.: ‘про незалежну Україну’, де прозоро подано й стилістичний маркер негативного сприйняття – іронійно. Наведімо контекстуальні приклади:

рос. При нынешнем уровне пошлин и акцизов на «самостийной» эта сумма за 4 вагона, к примеру, портвейна составляет 180 тыс. долл...; ...аппетит у самостийной большой...; ...стали жертвами разрыва экономических связей с Самостийной...; ...Самостийная все на карту поставит...

Водночас у словниковій статті зазначено, що лексема *Самостійна* подається «часто з порушенням орфографічного правила написання власної назви з великої літери» (Буцева, 2014b, с. 669), а це значить, що вербалізовано зневагу, негативне ставлення, презирство. Простежуємо актуалізацію уваги укладачів словника до вживання саме прийменника *НА*, а не *В* щодо України як держави, про що йшлося вище, для вербалізації іронії, глузливої тональності тощо. Зазначене простежуємо й у подальших контекстах. Фіксується в розглядуваному тлумачному словнику й ідеологізований прикметник *САМОСТИЙНЫЙ* як українізм російської мови, що презентований двома ЛСВ: (1) ‘той, що стосується незалежної України; випущений, вироблений там’. У словниковій статті простежуємо дискурсивне слово – указівний прислівник, що стосується України, *ТАМ* – зі зневажливою прагматикою. Експліцитно вказано й на стилістичний маркер негативної оцінки – *іронійно*. Наведено яскраві приклади вживання щодо розуміння задекларованої прагматики:

рос. В худшем случае пройдет год-два, пока Украина сможет взорвать первое «самостийное» ядерное устройство...; ...«Самостийное» зелье [заголовок]; ...«самостийная» экономика – самая слабая во всей Европе...; ...любителям самостийной водочки дешевле будет перейти на «Столичную»...; (2) ‘той, який є українцем; прихильник незалежності України’: рос. ...самостийные последователи Мазепы...; ...«самостийные панове» аннексировали территорию Севастополя... (Буцева, 2014b, с. 670).

Контексти презентують прозоро виражену насмішку з України: ідеться про рос. «самостийное» ядерное устройство, яке Росія відібрала; економіка України оцінюється як найслабша; українська горілка з означенням *самостійна* – надто дорога; поширене в мовному етикеті мешканців заходу України звертання рос. «самостийные панове» залапковане; актуалізовано й російську споконвічну ненависть до ко-

лишнього гетьмана війська запорізького України Івана Мазепи, якого цар Петро I піддав анафемі, та ін. Не менш виразною є і словникова стаття, що інтерпретує лексему-запозичення з української мови рос. САМОСТИЙНИК: запропоновано тлумачення, що містить маркер іронійно. Це, на думку укладачів словника, 'прихильник державної незалежності України'. Ілюстративний матеріал подано з указівкою на синтагматичні зв'язки. Приклади ілюструють негативне сприйняття розглядуваного поняття:

рос. Радикальные украинские «самостийники» оценивают «парламентский путь борьбы за независимость» как бесперспективный...; После августовского путча группа депутатов из 239 коммунистов переметнулась к ярым самостийникам... Подписание российско-украинского договора сочли событием чрезвычайной важности не только руководители Украины, но и оппозиционеры-самостийники... (Буцева, 2014б, с. 669).

Омовлено й семантичний відтінок розглядуваного слова: у російському дискурсивному просторі, на відміну від українського, значення цієї лексики дещо розширилося – 'про прихильників незалежності якогось іншого національно-територіального утворення; сепаратисти'. Наприклад:

рос. Санта Анна проявил себя отнюдь не Санта Клаусом по отношению к техасским самостийникам...; ...Самостийник – сторонник отделения Украины от Советского Союза и существования ее как самостоятельного буржуазного государства...; ...бить «самостийников» при первом удобном случае...; ...следование линии федерализма, пролегающей между унитаризмом «государственников» и конфедерализмом новых национальных «самостийников»...

Відомою є особлива ненависть росіян до громадян України, які проживають у її західних областях, де добре збереглася українська мова й здавна був поширений рух за українську незалежність, єдність і цілісність України. Не випадково, очевидно, у словнику виокремлено українізм рос. ЗАПАДЭНЦЫ і рос. ЗАПАДЕНЦЫ з урахуванням двох його орфографічних варіантів. Загальновідомо, що саме мешканці заходу України були масштабно виселені в Сибір як ідеологічно не-

надійні, ворожі до радянської влади. Запропоновано таке, на перший погляд, нейтральне тлумачення: 'мешканці західної частини України'. Однак у цьому разі наведено багато виразних контекстів, що презентують негативні почуття – ненависті, зневаги, нетерпіння, порівн.:

рос. Мы были из высланных. Из западных украинцев, ну, вспомнил? Западэнцы?... За три года суверенитета постепенно обострились противоречия между «западэнцами» и «схидняками» – восточниками и новороссами...; Никаким западенцам, западноукраинским национал-демократам, в моем понимании фашистам, не под силу подавить «чувство семьи единой», не разделить наши реки и города...; Председатель поссовета – хохол-западенец...; ...Многие помнят, что, победив на прошлых выборах во многом благодаря русскоязычным избирателям, Леонид Кучма затем быстренько выучил украинский язык и практически принял идеологию радикальных националистов-«западенцев»...; ...идет атака со стороны «западенцев»...; ...пропаганда западенцев бьет по Севастополю...; ...проявлениями агрессивного национализма «западенцев»...; ...кроме кучки озлобленных западенцев...; ...«руховцы», «западенцы» хотят свергнуть Украину в ту же беду...; ...можно пострадать от рук своих же западенцев... (Буцева, 2009, с. 611).

Як бачимо, лексема *западенці* містить у російській мовній свідомості такі смисли: (1) 'фашисти', (2) 'ті, які протистоять мешканцям східного регіону', (3) 'вороги', (4) 'націоналісти', (5) 'озлоблені', (6) 'агресивні', (7) 'носії української мови, яку росіяни не сприймають'. Концептуально важливим для російської пропаганди є запозичення з української мови рос. *РУХОВСКИЙ*, що тлумачиться як 'той, що стосується партії «Народний Рух України», рухівців; пов'язаний із їхньою діяльністю'. Укладачами словника традиційно омовлене важливе ідеологічне доповнення: «Рухівська ідеологія базується на протиставленні України і Росії» (Буцева, 2014б, с. 634). Серед наведених прикладів уживання пропонуємо ті, у яких презентовано відчуття несприйняття інтерпретованого поняття, порівн.: рос. *...руховские стенды с разжигающими межнациональную вражду материалами...; ...руховские активисты учинили петушинные бои перед президиумом... (Буцева, 2014б, с. 634).* Натрапляємо й на ідеологічно інтерпретовану однокореневу лексему рос. *РУХОВЦЫ* – 'члени, прихильники політичної партії «Народний рух України»'. Приклади вживання:

рос. В связи с митингом руховцев напрашивается всего один вопрос: в своем неприятии России на самом ли деле уверены молодые хлопцы, что именно они шагают в ногу, когда весь мир идет не в ногу?...*руховцы, практически утратившие влияние на умы сограждан...; ...давать повод руховцам спекулировать на «имперских амбициях Москвы»...; ...лишь кучка руховцев...* (Буцева, 2014б, с. 635).

Презентовано смисли: (1) 'ідуть неправильним курсом', (2) 'невпливові', (3) 'непопулярні', (4) 'протистоять Росії', (5) 'їх небагато'. Турбувало Москву й намагання українців увести в обіг власну валюту – *карбованець-купон, карбованець*, а згодом і гривню, що також стало об'єктом глузування. Простежуємо тлумачення й цієї реалії українського життя: зауважено, що рос. *КАРБОВАНЕЦЬ* – це рос. «украинское название рубля»; 'тимчасова валюта (прийнята з 10 січня 1992 р.); купон'. Ілюстративний матеріал: рос. *...было решено ввести временные деньги – карбованцы...; ...в данном случае ноу-хау содержится в механизме запуска (чего нет у карбованцев-купонов)...; ...на карбованець-купон сало не купишь...; ...упал курс карбованца-купона к доллару...* (Буцева, 2009, с. 738). Як бачимо, моделюється іронійне сприйняття української валюти, як і в разі тлумачення лексеми-українізму *КРАВЧУКИ* чи *КРАВЧУЧКИ*. Стилiстичні маркери – *розмовне, жартiвливе*. Наведені ілюстрації містять саркастичну тональність, коли в лапках ужито слово «самостійна» й наводяться іронійні зневажливі перифрази, що позначають цю валюту й демонструють ніби історичний коментар, порівн.: рос. *Первая «самостийная» украинская валюта появилась на свет в образе купонов. В народе ее сразу же окрестили «Кравчуками», «фантиками», «деревянными» и – совсем просто – бумажками...; ...карбованцы, или, как в просторечии их называют, «кравчуки»...; ...нехай сам Кравчук и пользуется своими «Кравчуками»...* Надано й довідку щодо мотивації цієї лексеми: від імені першого президента України (1991–1994 рр.) (Буцева, 2014а, с. 286). Порівн. рос. *КРАВЧУЧКА* – 'двоколесний складний візочок або велика господарська сумка на колесах для перевезення вантажу'. Стилiстичні маркери – *розмовне, жартiвливе*. Насправді простежуємо сарказм із приниженням значення діяльності першого президента України, що увиразнюється в наданих контекстах:

рос. *Все наше добро поместилось вот в этой «кравчучке», – показывает баба Ульяна на «челночную» тележку, которыми переполнена*

вся страна...; ...Леонид Кравчук запомнился тем, что обострил отношения с Россией, отказался от ядерного оружия и положил начало «челночному движению»: сотни тысяч граждан потянули тележки, прозванные «кравчучками», с турецким и польским ширпотребом...; ...«кравчучка» – два колеса да ручка...; ...сухонький старичок волочит тяжелую «кравчучку»... (Буцева, 2014а, с. 286).

Тлумачний словник російської мови презентує і зневажливо-оцінну лексему з тональністю презирства рос. *ХОХЛОБАКС*. Інтерпретують це слово як синонім до рос. *карбованец* і рос. *купон-карбованец*. Стилiстичний маркер – *розмовне, жартiвливе*. Насправді простежуємо більш різку вербалізацію негативної оцінки, що демонструється в контекстах:

Теперь украинцы сами себя называют кравчучками, а «купоны», то есть украинские деньги, – хохлобаками...; Вряд ли кто ответит сегодня, каким образом обеспечить карбованец (его называют «хохлобаксом») национальным золотом...; ...12 ноября День рождения украинской национальной валюты – купона (он же «фантик», «хохлобакс»)... (Буцева, 2014б, с. 1253).

У наведених контекстах вербалізовано іронійні синоніми до назви української валюти. Виразним презентантом негативного сприйняття змісту слова є рос. прикметник рос. *УКРАИНСКО-РОССИЙСКИЙ* (рос. ...*Как тогда будут складываться украинско-российские и без того натянутые отношения...*; *Конфликты в Карабахе, Таджикистане, Приднестровье не добавили оптимизма, не говоря о серии менее горячих, но не менее конфликтных ситуаций типа украинско-российского спора о судьбе Черноморского флота...*; *...предотвращение братоубийственного украинско-российского конфликта...* / Буцева, 2014б, с. 1157/); рос. *УКРАИНО-РОССИЙСКИЙ* (рос. ...*факт, который ухудшает украинско-российские взаимоотношения и способствует напряжению в регионе...*, ...*с чувством матерого контрабандиста подъезжал к таможенному посту сурово суверенной Украины...* / Буцева, 2014б, с. 1156–1157/); рос. *УКРАИНО-НАТОВСКИЙ* (у России есть и иные причины для недовольства украино-натовским сближением... / Буцева, 2014б, с. 1155/). Негатив вербалізовано й тоді, коли тлумачаться не українiзми, а поняття, що проєктуються на Україну, наприклад: рос. *СУВЕРЕНИЦИ-*

КИ (рос. ...Эти обсуждения оставим «незалежникам», российским «суверенищикам», национал-империалистам и прочим персонажам политической авансцены... /Буцева, 2014б, с. 887/); рос. СИНДРОМ ПОДОЗРИТЕЛЬНОСТИ (рос. ...Не может не тревожить и синдром настороженной подозрительности российской элиты относительно Украины /Буцева, 2014б, с. 796/); рос. РУССКОЯЗЫЧНОСТЬ (рос. Внутренний враг найден в русскоязычности русского и украинского населения, в общей с Московским Патриархатом церковной системе, в идеях федеративного устройства Украины... /Буцева, 2014б, с. 633–634/); рос. РУСО-НЕНАВИСТНИК (рос. ...Вот чем в реальности обернулась для простых людей пресловутая «самостийность», о которой, захлебываясь в эйфорическом самоупоении, кликушествуют украинские демократы-русоненавистники!... /Буцева, 2014б, с. 633–634/); рос. КВАЗИЯДЕРНЫЙ (Один из считанных эмоционально окрашенных параграфов документа посвящен Украине, ее стремлению остаться ядерной (или «квазиядерной») державой и получить максимум от своего выгодного военно-стратегического положения /Буцева, 2009, с. 748/) та ін.

Усі проаналізовані випадки є реалізацією так званої «сірої пропаганди». Цей термін також міститься в розглядуваному словнику. Він потрактований цілком правильно: рос. СЕРАЯ ПРОПАГАНДА – ‘пропаганда, що використовує і перевірені, і неперевірені джерела інформації, підлаштовуючи факти з метою нав’язати свої висновки й оцінки’. Ілюстративний матеріал:

рос. Гораздо большего искусства требует «серая пропаганда» – полуправда, когда используются реальные события, к которым добавляются домыслы, вымыслы и «сомнения»...; ...«серая» пропаганда вместо социологии...; ...«утка», именуемая в военных кругах термином «серая пропаганда»...

Це калька з англійської мови: *gray propaganda* (Буцева, 2014б, с. 765). Зразки «сірої» пропаганди й були надані вище.

4. Вербалізація «чорної» пропаганди – російський новояз

В інтернетмережі поширився короткий тлумачний словник російського новоязу, укладачем якого є Юрій Руденя, який зазначає, що «в остан-

ні роки російський сегмент перейшов на дуже специфічний новояз і виникла необхідність створення тлумачного словника для адекватного сприйняття написаного. З'явилися не лише нові слова, але й змінилися значення старих. Звичайно, укладання такого словника – праця тривала й навряд чи він швидко з'явиться, тому я вирішив укласти короткий довідник найбільш уживаної лексики, який може бути корисним для читачів-початківців» (Руденя, 2019).

Пропонуємо вибірковий огляд словникових статей із цього так званого тлумачного довідника з авторським перекладом українською мовою: принцип укладання цього «словника» залишається не зрозумілим – ані алфавітний, ані алфавітно-гніздовий, ані ідеографічний. Наведемо лише деякі словникові статті, якщо їх так можна кваліфікувати – у чому дуже сумніваємося, зокрема порівняймо інтерпретацію терміна рос. *УКРАИНА* – ‘країна, що не має права на існування’. Актуалізовано давню міфологему, що наводиться нині і в українському дискурсі для розкриття її правдивого змісту: *України не було, нет і бить не может! / України не було, немає і не може бути!*, а також *Україна – це Малоросія як частина Росії (Україна – Південь Росії), у якій проживають малороси, хохли («неправильні росіяни»)*.

У розглядуваному квазісловнику пропонується інтерпретація (1) агентивних імен – українців, українських військослужбовців та носіїв української мови: для номінації терміна *українець* (рос. *украинец*) пропонується такий синонімний ряд: рос. *БЕНДЕРОВЕЦ, КАСТРЮЛЕВОГОЛОВЫЙ, РАГУЛЬ, УКРОП*, а, власне, рос. *УКРАИНЕЦ* – це ‘неправильний росіянин, якого придумали в Генштабі Австро-Угорщини’; військовослужбовців збройних сил України номінують рос. *БОЕВИК* і *КАРАТЕЛЬ*. Крім того, пропонується псевдотлумачення таких слів, як: рос. *СВИДОМИТ* – ‘людина, яка вважає своєю рідною мовою українську’; рос. *ХОХОЛ* – ‘громадянин України, незалежно від етнічного походження’. Подано квазіінтерпретацію (2) збірних назв громадян України та номінації, презентовані у формі множини: рос. *БРАТСКИЙ НАРОД* – ‘фашисти, бандерівці, рагулі, «кастрюлеголови» й карателі’; рос. *НАШИ СООТЕЧЕСТВЕННИКИ* – ‘громадяни України, чиею рідною мовою є російська’; рос. *ПРЕДАТЕЛИ* – ‘«наші соотечественники» (укр. «наші співвітчизники»), які вважають своєю батьківщиною Україну’. Окремо вкажімо на (3) усталені багатокomпонентні словесні формули, що мають аналоги в сучасному українському дискурсі: рос. *НАС ТАМ НЕТ* –

тлумачення: 'рос. «мы там есть» / переклад укр. «ми там є»'; рос. *МЫ ЖЕ ОДИН НАРОД* – 'рос. «убьём вас всех при первой возможности» / укр. «уб'ємо всіх за першої ж можливості». Російський вираз «*их там нет*» (передається українською графікою «іх там нет») аглютинувався в українському мовному просторі в слово *їхтамнет* (відбулося злиття), ця лексема стала навіть основою для творення іронічної назви агентивної особи жіночої статі *їхтамнетка*, що походить від українізованого *їхтамнет*, наприклад: *А цій істоті я сказала в очі, що тут Україна і така російська брехня не проходить. Теж мені їхтамнетка* (YouTube: Час інформ, 28.07.2021).

Українці демонструють словесне протистояння. Як бачимо, аналізований інтернетний псевдословник-довідник у яскраво вираженій агресивній формі експліцитно декларує те, що було більш імпліцитно презентовано в статтях словника нових слів і значень російської мови 2009, 2014 рр., який було залучено до аналізу. «Сіра пропаганда» набула форми пропаганди «чорної» – ще більш агресивної. Однак у сучасному українському дискурсивному просторі простежуємо протидію російській пропаганді.

5. Висновки

Значення слова може нести запрограмовану інформацію, відповідне тлумачення, що базується на певній ідеології. Від того, яка ідеологія є панівною в певній державі, залежить здійснювана цією державою мовна політика й маніпулятивні технології тлумачення ідеологічно маркованих слів, зокрема й запозичених з української мови. Строгий контроль за мовою виявляється в ретельному відборі слів для тлумачень з актуалізацією маніпулятивних технологій інтерпретації лексичного значення на рівні семантики, синтактики і прагматики. Такі псевдоінтерпретації ворожі справжній науці, оскільки відбувається квазітлумачення, чи неправдива інтерпретація, що часто протилежна поняттєвій сутності запозиченого українського слова: відбувається полярна зміна оцінного значення, актуалізується негативна прагматика (зневага, презирство, іронія, сарказм та под.), простежуємо свого роду маніпулятивну гру смислами, тобто маніпуляцію з планом змісту лексичної одиниці, а також моделювання okazіональних форм із вираженою пейоративністю. Водночас надмір ретельно відбувається підбір

чималої кількості ілюстрацій, де задекларовані негативні смисли легко прочитуються.

Щодо запозичень-українізмів російської мови, то простежуємо, крім того, явище експансії: штучне спрямування уваги суспільства на негативне сприйняття українізмів та всього того, що пов'язане з Україною з метою вироблення певного суспільного ідеологічно-психологічного комплексу, що згодом і презентує шкалу соціальних цінностей відповідного мовного колективу чи відповідну шкалу оцінки довкілля в носіїв мови: ненависть до України та українців, зверхнє, зневажливе ставлення до них, тобто відповідне різко негативне моральне й етико-естетичне їх сприйняття. Відбувається вербалізація масової «повсякденної» свідомості суспільства, що починається з інтерпретації лексичних значень у словниках та повсякденних маніпуляціях ЗМІ (ілюстративний матеріал до словникових статей дібране саме з дискурсу відповідно налаштованих російських ЗМІ).

Принцип антропоцентризму як точка відліку в пізнанні та оцінці довкілля невід'ємний від принципу соціоцентризму – сприймання світу крізь призму людської свідомості, відповідного колективу мовців. Цей принцип є органічним складником антропоцентризму загалом, оскільки людина – це свого роду сукупність суспільних відносин. Простежуємо інформфальсифікацію. Російські ідеологічні міфологеми вкорінені в моральній, політичній, історичній, соціальній, художній культурі сучасного російського суспільства; вони живляться методологічними процедурами російської імперської, постімперської, зокрема й радянської, пропаганди й постулатами, розробленими сучасною путінською ідеологією «русского мира».

ЛІТЕРАТУРА

- Bilodid, I. (1972). *Psykhologichni osnovy indyvidualnoho movlennia*. In I. Bilodid (Ed.). *Filosofski pytannia movoznavstva* (pp. 91–111). Kyiv. [Білодід, І. К. (1972). Психологічні основи індивідуального мовлення. In І. К. Білодід, *Філософські питання мовознавства*. (pp. 91–111). Київ].
- Bolindzher, D. (1987). *Istina – problema lingvisticheskaya*. In M. Dmitrovskaya & P. Parshina (Eds.). *Yazik i modelirovanie sotsialnogo vzaimodeistviya* (pp. 23–43). Moskva. [Болинджер, Д. (1987). Истина – проблема лингвистическая. М. Дмитриовская & П. Паршина (Eds.). *Язык и моделирование социального взаимодействия* (pp. 23–43). Москва].
- Butseva, T. (Ed.). (2009). *Novie slova i znacheniya. Slovar-spravochnik po materialam pressi i literaturi 90-kh godov XX veka: v 3 tomakh*. Vol. 1. Moskva. [Буцева,

- T. (Ed.). (2009). *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века, в 3 томах*. Vol. 1. Москва].
- Butseva, T. (Ed.). (2014a). *Novyye slova i znacheniya. Slovar-spravochnik po materialam pressi i literaturi 90-kh godov XX veka: v 3 tomakh*. Vol. 2. Moskva. [Буцева, Т. (Ed.). (2014a). *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века, в 3 томах*, Vol. 3. Москва].
- Butseva, T. (Ed.). (2014b). *Novie slova i znacheniya. Slovar-spravochnik po materialam pressi i literaturi 90-kh godov XX veka: v 3 tomakh*, t. 3. Moskva. [Буцева, Т. (Ed.). (2014b). *Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 90-х годов XX века, в 3 томах*, Vol. 3. Москва].
- Gumboldt, fon V. (1984). O vliyani razlichnogo kharaktera yazykov na literaturu i dukhovnoe razvitie. In Gumboldt, fon V., *Izbrannye trudi po yazykoznaniiyu* (pp. 324–326). Moskva. [Гумбольдт, фон В. (1984). О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие. In Гумбольдт, фон В., *Избранные труды по языкознанию* (pp. 324–326). Москва].
- Kosmeda, T. (2000). *Aksiolohichni aspekty prahmalinhvistyky: formuvannia i rozvytok katehorii otsinky*. Lviv. [Космеда, Т. (2000). *Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки*. Львів].
- Kosmeda, T. (2020). Retseptsiya statusa ukrainskogo yazyka v rossiiskom yazykoznanii: mif i realnost. *Slavia Centralis*, 1, 126–135. [Космеда, Т. (2020). Рецепция статуса украинского языка в российском языкознании: миф и реальность. *Slavia Centralis*, 1, 126–135].
- Potebnya, A. (1993). *Misl i yazyk*. Kiyev. [Потебня, А. (1993). *Мысль и язык*. Киев].
- Rudeny, Yu. (2019). *Kratkii tolkovii slovar russkogo novoyaza*. <https://site.ua/yury.rudeny/kratkii-tolkovi-slovar-russkogo-novoyaza-iy6l28j> (10.05.2024). [Руденя, Ю. (2019). *Краткий толковый словарь русского новояза*. <https://site.ua/yury.rudeny/kratkii-tolkovi-slovar-russkogo-novoyaza-iy6l28j>].
- Shynkaruk, V. (Ed.). (2002). *Filosofskyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Kyiv. [Шинкарук, В. (Ed.). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ].
- Vaisgerber, L. (2004). *Rodnoi yazyk i formirovanie dukkha*. Moskva. [Вайсгербер, Л. (2004). *Родной язык и формирование духа*. Москва].
- Wysoczański, W. (2022). Język wobec czynników społecznych. Nowa leksyka języka polskiego 2. połowy XX – początków XXI wieku jako zwierciadło życia społecznego. *Roczniki Humanistyczne*, 70 (6), 222–232.
- Zemszał, P. (2023). Językowe sposoby deprecjacji Ukrainy jako niezależnego państwa i jej delegitymizacji w dyskursie rosyjskiego radykalnego prawosławia. *Przegląd Rusycystyczny*, 2 (182), 208–232.